

Оксана КОЖЕМ'ЯКІНА

АРХЕТИПНІ ЗАСАДИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ ДОВІРИ ЯК КАТЕГОРІЇ СОЦІОСИНЕРГЕТИКИ

КОЖЕМ'ЯКІНА
Оксана,
KOZHEMIYAKINA
Oksana,

кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Черкаського державного технологічного університету, м. Черкаси.

Анотація: Статтю присвячено аналізу підстав концептуалізації довіри як категорії соціосинергетики, звертаючи увагу на глибинний рівень морально-психологічної регуляції поведінки, що визначає ціннісно-нормативні орієнтири соціальної взаємодії. Досліджується роль довіри в процесах соціальної самоорганізації та з'ясовуються умови емерджентності довіри в сучасному соціумі.

Ключові слова: довіра, архетип, соціальність, соціальний капітал, соціосинергетика, цінності, норми.

УДК 172:316.6

Постановка проблеми. Упровадження методологічного інструментарію синергетики в сучасний науковий дискурс, зокрема в аналіз соціальної дійсності, є дискусійною, але надзвичайно цікавою та перспективною сферою досліджень, оскільки вона зосереджується на нелінійних взаємодіях такої складної системи, як суспільство, що зумовлює епістемологічну близькість синергетики із системним, структурно-функціональним і феноменологічним підходами тощо. Соціосинергетика як теорія соціальної самоорганізації демонструє зміщення акцентів із соціальної статистики на соціальну динаміку, проявляючи посилення дослідницької цікавості до неформальних горизонтальних зв'язків та низової спрямованості самоорганізаційних рухів, виявляючи глибинні інформаційно-енергетичні джерела механізмів соціальної взаємодії та специфіки громадянської активності й інституціалізації громадського контролю.

Сучасна соціокультурна дійсність має невизначений і нестабільний характер, тому як один із ключових чинників, що визначають динаміку соціальних змін у сучасному світі, розглядається феномен довіри, який означає спосіб відкритого ціннісно-нормативного впорядкування потенційно невизначених взаємодій у мережі різноманітних соціальних очікувань.

Необхідність сучасних концептуалізацій феномена довіри зумовлюється суттєвим ускладненням сучасного соціуму та його диференціацією, що призвело до формування все більшої кількості непевних контактів та принципової непередбачуваності поведінки складних систем. Довіра постає як спосіб розрахунку невизначеності, як засіб економії соціальних витрат, як потужне джерело соціальної самоорганізації, що й зумовлює синергійну категоризацію довіри в аспекті ціннісного підґрунтя соціального узгодження та інтегративної основи накопичення соціального капіталу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Застосування синергетичного підходу для розуміння соціальної реальності дає можливість урахувати природні джерела розвитку системи та особливості її самоорганізації. Останнім часом спостерігається стрімке становлення нової гносеологічної стратегії в межах суспільних наук, яка, використовуючи для опису соціальних систем ідеї нелінійності, складності, самоорганізації, внутрішньої активності, поліваріантності тощо, може бути означена як соціосинергетика. Ця наука, маючи міждисциплінарний характер, звертається до виявлення джерел самоорганізації соціальної системи як відкритої та десипативної, досліджуючи динамічні підстави її стабільності та дестабілізації в умовах викликів глобалізації.

Джерела теорії самоорганізації складних систем та ідеї синергії знаходимо в працях Г. Хакена, І. Пригожина, С. Курдюмова, О. Князевої, М. Моїсеєва, І. Добронравової та ін., що відображають у цілому настанову впровадження принципу самоорганізації складних відкритих систем, досліджуючи процеси узгодженої взаємодії в нестабільних та неврівноважених середовищах. Застосування методології синергетики в соціальному аналізі здійснюють Т. Парсонс, Е. Гідденс, П. Бурдье, В. Василькова, Л. Бевзенко та ін., звертаючи

увагу на незамінну роль довіри у забезпеченні соціального порядку та формуванні горизонтальних соціальних зв'язків.

Серед учених, які ґрунтовно досліджують проблему функціонування довіри в сучасному нестабільному соціумі та її конструктивні й деструктивні спроможності, слід відзначити Н. Лумана, П. Штомпку, А. Селігмена, Ф. Фукуяму, Р. Хардіна, Б. Барбера, Е. Усланера та ін. Аналіз специфіки соціальної природи довіри та її ролі в процесах соціальної самоорганізації здійснюють О. Дворянов, Н. Луман, О. Донченко тощо.

Однак питання синергійної категоризації феномена довіри та його концептуально-методологічного обґрунтування висвітлено недостатньо, що і зумовлює пріоритетну увагу до вибору теми цього дослідження.

Мета статті. є аналіз підстав концептуалізації довіри як категорії соціосинергетики, звертаючи увагу на глибинний рівень морально-психологічної регуляції поведінки, що визначає ціннісно-нормативні орієнтири соціальної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Соціальну нестабільність зазвичай пов'язують із процесами трансформації (структурної, інституційної, ціннісно-нормативної), перехідності, неоднорідності, нерівно важкості та розбалансованості, що призводить до значної варіативності модифікацій систем конструювання соціального світу, регулювання соціальної поведінки та можливостей упорядкування соціальної взаємодії. Ситуацію соціальної нестабільності в контексті регуляції соціальної поведінки можна визначити як «ситуацію, коли втрачають свою чинність соціальні структури та інститути (старі структури вже не можуть повністю контролювати соціальні процеси), коли втрачають свою дієвість правила та норми (причому вони не зникають, а саме частково втрачають дієвість; у випадку повної втрати дієвості має місце створення нових правил та норм і відбувається стабілізація ситуації чи повний розпад і знищення соціальної спільноти; ця соціальна спільнота або входить до складу іншої спільноти, або розпадається на декілька спільнот)» [1, с. 185]. Таким чином, соціальна нестабільність як потоки змін, що мають нелінійну природу, може розглядатись і як ситуація перманентної кризи та ескалації загроз, і як ситуація наявності стимулів та можливостей оновлення регулятивних структур, підвищення їх життєздатності й ефективності відповідно до нових умов.

Одним із засобів нейтралізації ризику та зменшення деструктивних впливів в умовах соціальної нестабільності є довіра, що постає, згідно з Н. Луманом, засобом редукції соціальної комплексності [2]. Довіра як усвідомлений вибір у ситуації невизначеності є механізмом розрахунку перспектив, ілюструючи процес узгодження мотивів діяльності з нормативними культурними стандартами. Довіра, зінтерпретована в термінах соціальної підтримки, визнання та громадянських чеснот, виявляється ключовим чинником самоорганізації, позначаючи спосіб відкритого внутрішнього впорядкування потенційно невизначених соціальних відносин у мережі різноманітних соціальних очікувань.

Соціокультурний вимір довіри трактує останню як основу соціальної взаємодії на базі спільних цінностей, норм і традицій. У цьому контексті слід відзначити беззаперечну перевагу соціосинергетичного підходу, що зосереджується не стільки на аналізі якостей конкретних індивідів, скільки на особливостях їх взаємодії в широкому суспільному контексті.

У синергетичній традиції самоорганізація трактується як процес внутрішнього впорядкування у відкритій системі шляхом узгодженої взаємодії множини різноманітних елементів [3, с. 15], але акцент саме на кумулятивному ефекті результативної узгодженості робиться завдяки концепту «синергія», що з грецької перекладається як «спільна дія», «гармонійна взаємодія» чи «співробітництво», в цілому позначаючи збільшення ефективності діяльності завдяки інтегративним, сумісним діям, відображаючи посилену результативність взаємодії, що значно переважає можливий сумарний ефект діяльності кожного елемента окремо. У такому контексті синергія постає

конкретизацією емерджентності як властивості складних систем, що відображає по-яву ефектів системи, не властивих її окремим елементам.

Застосування синергійної методології під час аналізу суспільних процесів однією з перших здійснює Рут Бенедикт у своїй порівняльній соціології [4], основні ідеї якої викладено, зокрема, в працях її учня А. Маслоу [5]. Досліджуючи специфіку обраних для аналізу чотирьох пар суспільств, дослідниця звернула увагу на досить відчутну різницю в моделях соціальної інтеграції. Одна культура в кожній парі відрізнялась тривожністю, переважанням сердитих та неприємних людей, відчутною агресією та ненавистю, інша – доброзичливістю, ширістю, прихильністю та симпатією. Для термінологічної фіксації наявних характеристик як пробних, попередніх Р. Бенедикт використовувала поняття «упевнена культура» та «непевнена культура», інтуїтивно фіксуючи незамінну роль довіри як можливості покладання на волю іншого в процесах соціальної взаємодії.

Узагальнюючи результати порівняльних спостережень і підбираючи необхідні критерії відмінності та схожості, Р. Бенедикт доходить висновку про значущість саме внутрішніх функцій поведінки, що визначають специфіку соціального середовища. Суспільства, в яких власні інтереси збігались з інтересами всього суспільства, приносили спільну користь, долаючи полярність між егоїзмом та альтруїзмом, були названі вченою високосинергійними; суспільства ж, в яких переважають егоїзм, спостерігається домінація одних над іншими й нерівномірний та несправедливий розподіл спільних благ, належать до низькосинергійних.

Фактично ступінь синергійності суспільства визначається соціальною прийнятністю форм, завдяки яким задоволення власних потреб забезпечує також взаємну вигоду, і виключає засоби та цілі, що шкодять загалу. Ступінь синергійності суспільства визначає, таким чином, якою мірою соціальні форми реалізації власних планів створюють сфери взаємної вигоди й виключають дії та їх результати, що здійснюються за рахунок інших. Високосинергійні суспільства, в яких переважає довіра, де агресивність та підозра зведені до мінімуму, а також існують механізми подолання приниження, відрізняються таким соціальним порядком, за якого індивід тими ж самими діями і в той самий час досягає вигоди і для себе, і для групи. Відбувається, слідуючи термінології А. Маслоу, гармонійний збіг внутрішньої необхідності із зовнішньою, мотивів штибу «я хочу» з «я повинен». Низькосинергійні суспільства мають соціальну структуру, що породжує дії, спрямовані проти один одного, а вигода одного індивіда виявляється перемогою над іншим.

До високосинергійних засобів, таким чином, можемо віднести чинники, що сприяють формуванню та зміцненню довіри: альтруїзм, емпатію, взаємодопомогу, філантропію, співробітництво, солідарність і доброзичливість, до низькосинергійних – чинники, що знижують довіру: агресія, переважаючий егоїзм, жорстока конкуренція, помста тощо. Домінуючим відчуттям психологічних настроїв високосинергійних суспільств є відчуття підтримки, соціального захисту й безпеки, низькосинергійних – відчуття страху, тривожності та небезпеки.

Сучасні суспільства, за визначенням А. Маслоу, належать до суспільств зі змішаною синергією, тобто мають інституції, що формують культуру довіри як високу синергію (наприклад, добродійність), що проявляється у щедрості, надійності й доброзичливості, та інституції, що спричиняють формування культури недовіри, сприяючи появі суперництва як боротьби за обмежені ресурси, де лише один стає переможцем, а інший (або інші) обов'язково програє.

Значущість принципу синергії як прояву емерджентності постає не лише в контексті порівняльної соціології, а і з точки зору формування надкультурної системи цінностей, своєрідних універсальних метацінностей, що відіграють надзвичайно потужну роль у теоріях самоорганізації. Культура довіри як високосинергійний метаінститут є одним із найважливіших механізмів дієвого громадянського суспільства, здатного гнучко адаптуватись до нестабільної соціальної реальності. Синергійний

потенціал довіри забезпечується завдяки ідеям взаємності, відповідальності, солідарності й поваги, а також ефекту гармонізації та органічного наближення власних і суспільних потреб, що актуалізує психосоціальні джерела етосу турботи та піклування.

Таким чином, синергійна сутність довіри визначається її реципрокністю, що трактується як очікування взаємності, зворотності, співвіднесення власних інтересів з інтересами інших (довіра як реципрокна взаємодія в цілому постає як імпульс доброзичливості, безкорисливе взаємне дарування, готовність прийти на допомогу, надати моральну підтримку); транспарентністю, що відображає властиву довірі відкритість щодо іншого, відвертість, очікування узгодження інтересів, зумовлюючи уразливість довіри; емерджентністю, що характеризує відносини довіри як ситуацію результативної взаємозалежності, звертаючи увагу на сферу соціальних зв'язків, що утворюють більш досконалі взаємодії, які функціонально перевершують результативність будь-якої частини соціальної системи та є непередбачуваними.

Ефект емерджентності як додатковий ефект результативних довірчих взаємодій забезпечується докладанням спільних зусиль та узгодженням інтересів, наявністю широких мереж взаємопідтримки, добровільних взаємних зобов'язань тощо, відображаючи структурний, когнітивний, реляційний виміри відносин довіри. Таким чином, довіра постає ціннісно-нормативною детермінантою самоорганізації, найповніше реалізуючись у структурах громадянського суспільства.

Довіра, таким чином, може розглядатись як високосинергійний суспільний чинник, що впорядковує мінливу соціальну реальність, сприяючи економії соціальних витрат, знижуючи соціальну складність і мінімізуючи ризики. Феномен довіри відображає не стільки беззаперечність, виразність, очевидність, скільки наявне поле можливостей, зумовлене нестійкістю соціального середовища, його певною хаотичністю. Тому довіра трактується не як одноманітність, а як узгодження різноманітних потреб та інтересів, гармонія відмінностей.

Довіра постає як спосіб організації оптимально надійних соціальних зв'язків та забезпечення відчуття відновлення втрачених стабільності й безпеки шляхом соціально зумовленого накопичення соціального капіталу. Внутрішньоструктурно довіра зумовлює взаємозалежність суб'єктів взаємодії, відображаючи взаємовплив один на одного та на дієвість усієї системи в цілому, що відображає аспект неаддитивності системи.

Зазвичай неаддитивність системи трактують у контексті оцінки ефективності діяльності системи, що значно перевищує суму ефектів її складових. Клімат довіри в спільнотах різного рівня залежить від ментальних, соціокультурних та історичних чинників. Налаштованість довіряти, таким чином, є частиною соціальної ідентичності, що визначає також міру критичності й задоволення економічною та політичною діяльністю.

Залежно від глибинних психосоціальних джерел, втілених у домінуючих архетипах, які задають ціннісно-нормативні стандарти та культурні навички, що сприяють чи перешкоджають формуванню культури довіри, в кожній країні складається власна «картина довіри». Як вдало підмічає П. Штомпка, спираючись на висновки Ф. Фукуями про особливості економічного та культурного розвитку країн із різним рівнем довіри, країни з високим рівнем довіри (Японія, Германия, США, Норвегія, Швеція, Голландія) керуються авансованим принципом «інший вартий довіри до тих пір, доки не виявиться обманщиком», країни ж із низьким рівнем довіри (Італія, Франція, Росія, Польща, Бразилія, Нігерія) озброєні протилежним, захисним принципом: «кожний є обманщиком, злочинцем, хабарником, доки не доведе власну порядність» [6, с. 410].

Досить часто для аналізу динаміки та специфіки функціонування довіри в сучасному суспільстві використовують так звану «клінічну» термінологію, визначаючи довіру «ознакою суспільного здоров'я» та виявляючи «симптоми» недовіри. Продо-

вжує цю тенденцію і П. Штомпка, досліджуючи довіру в контексті концепції «культурної (або соціальної) травми», «травми великих змін», відображаючи довіру як соціальне явище, надзвичайно тендітне та чутливе до негативних соціальних подій [7].

Концептуалізація довіри в термінах соціосинергетики зумовлена віднесенням довіри як соціодинамічного явища до «невидимих» (К. Ерроу), але надзвичайно дієвих гнучких соціокультурних детермінант ефективної соціальної взаємодії, що мають переважно моральну природу й актуально присутні в самоорганізаційних процесах сучасного суспільства. Такі ключові характеристики синергетичної парадигми, як нелінійність, нестійкість, непередбачуваність, нерівноважність, потенційність і критичність, засновують фокус уваги довіри як соціетального феномена, що має психо-соціальну природу.

Архетипне підґрунтя культури довіри відображає ірраціональні стимули до взаємодії, що засновують систему уявлень про іншого та гармонізують дилему співвідношення індивідуального та колективного, демонструючи потужну соціорегулятивну силу.

Досліджуючи зв'язок самоорганізаційних уявлень із поняттями архетипного, ірраціонального й неусвідомлюваного, Л. Бевзенко зазначає, що «наявність у людській психіці ірраціональної компоненти задає ту суттєву нелінійність соціального середовища, на основі якої відбуваються численні соціо-самоорганізаційні ефекти» [8, с. 115]. Як властивість цілісної регуляції архетипність культури довіри задає етос турботи, взаємопідтримки та взаємоконтролю, стимулюючи самоорганізаційні детермінанти спільної дії.

На думку А. Селігмена, довіра засновує такі відносини, коли є можливість відхилення від ролей, виникає те, що «може бути назване „відкрити просторами” ролей і рольових очікувань. Інакше кажучи, довіра проникає в соціальну взаємодію крізь шпаринки системи або вздовж її кордонів, коли внаслідок тієї чи іншої причини системно визначені рольові очікування більше недієздатні» [9, с. 21].

Слідуючи синергетичній термінології, довіра як внутрішня ціннісна основа самоорганізації є антиентропійним засобом, оскільки подолання ентропії (як міри невизначеності та непорядкованості) в складних системах можливе шляхом упорядкування складових частин, під час якого реалізуються процеси ускладнення їх організації. Тобто, чим більшою є міра свободи дій Іншого, чим менш прогнозованою стає його поведінка, чим більшою є кількість можливих станів об'єктів, тим більшу ентропію проявляє суспільство. У цьому контексті довіра має дуальну природу, постаючи як засобом породження невизначеності, оскільки зумовлює формування непевних контактів, так і механізмом подолання невизначеності, оскільки містить у собі неявну, але досить потужну вимогу дотримання певних норм та виконання зобов'язань, що і зумовлює здатність довіри сприяти впорядкованості системи під час її постійного оновлення.

Тобто, довіра як ризикова дія в умовах невизначеності, що має тенденцію до нерівномірного розподілу, уможлиблює формування стійких відносин у непевному соціальному середовищі внаслідок, з одного боку, раціональних чинників – розрахунку ризику, генералізованого обміну, узгодження інтересів тощо, з іншого боку – через дію соціокультурних джерел, що утворюють культуру довіри як ментальні структури готовності проявляти довіру та зобов'язання виправдовувати її.

Синергетичний потенціал довіри виявляється в її ключових ознаках, зокрема в специфічних очікуваннях, що мають вірогідний характер: у властивих довірі відкритості й уразливості, цілеспрямованості та спонтанності; в ситуації довіри як ситуації усвідомленого ризику, коли вибір все ж таки здійснюється. Таким чином, увага акцентується на темпоральності, процесуальності, становленні, динамічності, вірогідності й ризиковості довіри в сучасному нестабільному соціумі.

Ризиковість та одночасно гнучкість довіри зумовлені потребою у покладанні на добру волю іншого, відображаючи здатність суб'єктів взаємодії до дискреційних

дій (тобто тих, що ініціюються за власним бажанням, на власний розсуд), що проблематизує прогнозованість соціальних дій. Специфіку культури довіри визначають латентно властиві цьому соціуму досвідні інтегративні структури, що заохочують прояви виправданої довіри в тривалій перспективі, визначаючи соціальні преференції та актуалізуючи потужність формування соціальних норм.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У сучасному глобалізованому суспільстві довіра отримує нові риси й перспективи, виходячи за межі лише знайомого світу та долаючи дихотомії «Свій – Чужий» і «Власне – Спільне». Головною системно-функціональною особливістю довіри стає забезпечення ціннісно-нормативного підґрунтя сприяння спільній діяльності, ефективність якої зумовлюється як раціональними засадами, зокрема прагматичною зацікавленістю у кращому результаті, так і соцістальними чинниками – утвердженням загальнозначущих цінностей та універсальних норм, джерела яких містяться в архетипово заданому етосі турботи та взаємодопомоги. Застосування синергетичного підходу у розробці філософії довіри надає можливість зацентувати увагу на процесах взаємозалежності та зрезонанованості ціннісно узгоджених взаємодій, ураховуючи глибинний рівень морально-психологічної регуляції поведінки, що є одним із джерел формування культури довіри.

Тому цілком відповідними ідеям синергетики постають базові функції довіри: забезпечення соціального порядку, редукції соціальної комплексності, узгодження різноманітних інтересів та гармонізації соціальних домагань тощо. Емерджентність довіри, що реалізується через мережі компетентних відповідальних зв'язків, гнучко забезпечує посилену результативність взаємовигідних спільних дій. Соціосинергійний ефект довіри зумовлюється також і незамінною здатністю довіри сприяти економії соціальних витрат, що відповідає синергетичному принципу мінімальної дисипації, забезпечуючи актуальну реалізацію мінімальних витрат ресурсів системи. Довіра, з одного боку, спрощує соціальну взаємодію внаслідок негарантованого покладання на волю Іншого (і персоналізованого, і деперсоналізованого) як очікувано надійного, компетентного та відповідального, а з іншого боку, саме така установка сприяє накопиченню невизначеності та ризиковості, що зумовлює потребу у подальшому аналізі механізмів їх подолання.

Література:

1. Регуляція соціальної поведінки за ситуації нестабільності : віртуальний круглий стіл // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – № 2. – С. 178–204.
2. Luhman N. Trust and Power / N. Luhman. – Chichester : Wiley, 1979. – 208 p.
3. Хакен Г. Информация и самоорганизация. Макроскопический подход к сложным явлениям / Г. Хакен ; [пер. с англ. Ю. А. Данилова]. – М. : Мир, 1991. – 240 с.
4. Benedict R. Patterns of Culture / Ruth Benedict. – Boston ; New York : Houghton, Mifflin and Company, 1934. – 260 p.
5. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу ; [пер. с англ. Г. Балл, А. Попогребского]. – М. : Смысл, 1999. – 425 с.
6. Штомпка П. Доверие – основа общества / Петр Штомпка ; [пер. с польск. Н. В. Морозовой]. – М. : Логос, 2012. – 440 с.
7. Штомпка П. Социальное изменение как травма (статья первая) / Петр Штомпка ; [пер. А. Ю. Мосеевой и Н. В. Романовского] // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С. 6–17.
8. Бевзенко Л. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Бевзенко. – К. : Институт социологии НАНУ, 2002. – 411 с.
9. Селигмен А. Проблема доверия / А. Селигмен ; [пер. с англ. И. Мюрберг]. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 256 с.